

AZ „ALKOHOL

A narkotikumhasználat magyarázata Cholnoky Viktor írásaiban

GYILKOS ANGYALA”

1

Cholnoky Viktor, nem lehet szépíteni a dolgot, korai fiatalságától kezdve alkoholista volt (vö. Faragó 1936: 7.). A *Népszava*, amellyel vitában állt, ütni akarván rajta, már 1910-ben, tehát még életében, nyilvánosan is „idült alkoholistának” nevezte (Lengyel 2012). Öccse, a maga is gyakorló alkoholista Cholnoky László, bár testvéréről szólva kerülte e témát, nevezetes és fontos emlékező portréjában egy helyen ugyancsak kénytelen megjegyezni: ismerősei közt volt bőven olyan, aki „a mámortól elbágyadt emberben pusztán az alkohollal örökös frigyre lépett különcöt látta” (Cholnoky 1917: 670–671.). Másik öccse, a komoly, konzervatív professzorral érett Jenő, már kevésbé volt megértő, s ő bőven szólt bátyja „züllöttségéről” is, nem hallgatva el tőle való idegenkedését sem. Egyik legjobb értője és méltánylója, az éjszakázásban egy ideig társa, Krúdy Gyula (1957) pedig már szinte attribútumaként emlegeti az italozást. Sőt, a Cholnoky-karakterisztika egyik igen fontos eleme Krúdynál mindig az alkohol: az éjszakázás, „a hajnali sörözés” (Krúdy 1957: 18.), a pálinkázás, nem feledkezve meg arról sem, hogy „[c]sak a jeles szakember, Ehm János ismeri nála jobban a pezsgőket Budapesten, borokat, amelyeket csak Szemere

Miklós tarthat pincéjében és pálinkákat, amelyeket tudományosan kevernek New Yorkban fehér kabátos négerek, és a sörön kívül szilvóriummal delectálja kifáradt idegeit” (Krúdy 1957: 24.). Krúdy, a korhelykedések jeles szociográfusa, egyik írásában még Cholnoky kedvelt pálinkájának receptjét is megadja: „Ne féljetez ettől a pálinkától, mert ez Ch. Viktor receptje szerint készült. Van benne Jerzsabinka, mert a lengyel urak ettől voltak olyan hosszú életűek, hogy talán sohasem halnak meg, ha a »nyepozvolim« miatt agyon nem csapják őket országgyűléseiken. De van benne egy kevés borovicska is, valódi szepesbéla, Gábrriel-féle gyártmány, hogy néha határozottan érzem a fenyőerdők illatát. Természetesen meg van keverve ez a készítmény tömény-alkohollal is.” (Krúdy 1957: 173.)

Mindez persze, mondhatnánk, „magánügy”, az életrajz irodalmi szempontból érdektelen esetlegesége. Nem is ezzel kell tehát foglalkozni, hanem a művekkel. Ez az akceptálandónak látszó vélekedés azonban nem számol azzal a ténnyel, hogy az alkoholizmus Cholnokynál nemcsak tünet, nemcsak élete integráns eleme, de írói tematika is. A rum, a „sárga ördög” például novellaszervező motívum lett, s a novella keretein belül is világ- és alkotásmagyarázó szerepe van. De az irodalmi téma megválasztásánál Cholnoky direkterben is szólt e kérdéstről. Cikkeiben, nem is nagyon szétszórva, egy

komplett narkotikum-„elmélet” fogalmazódik meg. Olyan „elmélet”, amely – függetlenül tárgyi igazságától – mint ön maga élete értelmezésének kulcsa is fontos. Amit föltár, jelentős magyarázóértékkel bír. S ide tartozó megjegyzései, mindenekelőtt két, sok szempontból magisztrális cikke, voltaképpen beletartoznak abba a nagy gondolkodástörténeti vonulatba, amelynek kezdete alighanem Baudelaire 1860-ban írott nevezetes *Les paradis artificiels* című esszéje (magyarul *A mesterséges mennyországok* címmel van forgalomban), emblematikus magyar megfogalmazása pedig Ady 1908-as *A magyar Pimodánja* – ám a történet, sajnos máig nyúlóan nyitott. S ami mindebben pusztán intimitások iránti kíváncsiságnak, illegitim olvasói „leskelődésnek” látszik, az valójában a modernitás nagy paradoxonának megértését segíti. Az ember az anomáliáiból érthető meg leginkább. S Cholnoky fölfogása, minden várakozásra rácafolva, nem is szimpla magamentség. Olyan magyarázatkísérlet az övé, amely az „örök” emberi s a csak saját korára jellemző feszültségekkel egyaránt számol, és – saját tapasztalatait kivetítve – megpróbálja leírni a modernitás emberének szükségképpen „válaszait” azokra a problémákra, amelyekkel szembekerül, s amelyekkel nem tudja sikeresen fölvenni a harcot.

2

A probléma legtisztábban, leginkább összeszedetten Cholnoky két cikkében tanulmányozható. Az egyik *A ruah*, a másik a *Horváth Ádám*, mindkettőt fölvette a *Beszélgetések* című, 1910-es kötetébe is. A két cikk kiegészíti egymást, de kölcsönösen meg is erősíti a mindkettőben közös mondandót. Gyakorlatilag mindkettő az alkoholra szűkíti le a „bódítékok” szerepének vizsgálatát, ennyiben Cholnoky „konzervatív” szerző, de nagyon is tisztában volt vele, hogy itt egy szélesebb körű problémáról van szó. Az antialkoholista propaganda hiábavalóságát prognosztizálva, realisztikusan, elismerte: „Bár annyit talán majd mégis elérhetnek [ti. az antialkoholisták], hogy a bort, sört és pálinkát, tehát a speciálisan alkoholos bódítékokat kiszoríthatják és ezzel a sikerükkel azután – utat nyitnak az ópiumnak, esetleg a kender mérgeinek, a hasisnak, vagy esetleg akár a légyölő galóca nevű gomba főzetének, amellyel most csak az eszkimó csinál magának egy-egy görbe napot.” (Cholnoky 1910a: 10.) Érzékelt tehát a változások irányát, a „perspektívát”, s a megszólalása a korabeli gyakorlattal is tisztában volt. Nála minden narkotikum a „gondolat-tól való menekülésnek és a gondot elcsillapító fan-

tázia felébresztésének az eszköze”, s a lehetséges változatok közül sokat használatuk gyakoriságával is jellemzett. Felsorolása mai szemmel nézve is tanulságos. Ilyen, azonos funkciójú narkotikum az „ópi-um, amellyel négyszázmillió ember él, csak úgy, mint a hasis, amelyet háromszázmillió ember használ, a betel, amelyet százmillió rág, csak úgy, mint a tízmillió ember által fogyasztott maté, azután a kava-kava, az alkohol, az agaricus muscarius leve.” (Cholnoky 1910a: 11.) Vagyis, mondhatnánk, a kérdés szociológiájában, sőt demográfiájában is volt jártassága. Személyes problémája azonban az alkohol volt. Ennek szerepe foglalkoztatta.

Mindkét szóban forgó cikke „alkalmi” írás, nem a téma szisztematikus kifejtése. De az éppen szónyegen lévő aktualitás, amelyet „megírt”, sem fedi el, hogy álláspontja személyes tapasztalaton alapult, és sokszorosan „megrágott”, végiggondolt álláspont volt. „Elméletének” megvan a gondolati koherenciája, logikai összetartozása. A logikai kiindulópont, amely explicit előföltevésként meghatározza egész magyarázatát, egy distinkció, amelyre ismételten visszatért: az alkohol nem ok, hanem okozat. Az antialkoholisták, mondja, logikai hibát vétének, „összetévesztik az okot az okozattal. Mert szinte kétségtelen, hogy nem az alkohol, vagy más bódíték okozta első-sorban a megzavart lelki egyensúlyokat, hanem éppen a megzavart lelki egyensúly kapatta rá a bódító mérgekre az embert.” (Cholnoky 1910a: 11.) Majd, még határozottabban: „a pusztulás kezdőoka nem a narkotikumban van, hanem a reá kényszerülő lelki diszpozícióban, vagy ahogyan Tolsztoj mondja: »furdaló lelkiismeret«-ben” (Cholnoky 1910a: 11.). S ezt a már-már aforisztikus tömörségű tézist is megismételte: „A pusztulás tehát nem az alkohalnál kezdődik el, hanem a pusztulásnál kezdődik el leginkább az alkohol.” (Cholnoky 1910a: 11.) Nem tagadta máskor sem „az alkohol és a lelki betegség között való összefüggést, ami kétségtelenül megvan. De nem abban a kifordított formában, hogy az alkohol elroncsolja az idegrendszert, tehát örütségre hajt, hanem abban a sorrendben, hogy vannak beteg idegrendszerek, mondjuk egyensúlytalan agyvelők, amelyek bizonyos és kétségtelenül csak ideiglenes és drágán megfizetett gyógyulást találnak az alkoholban. És mivel a gyógyulás csak ideiglenes és mivel az orvossága is méreg, tehát a kezdő szakban az alkoholizmus nem oka, hanem okozata az örütségnak, a folytató szakban pedig az egyik paralell tünetévé lesz a másikkal. De soha sincsen úgy, hogy az alkohol volna az oka a megbolondulásnak.” (Cholnoky 1910b: 85.) Az elsődlegességnek ez a makacsul ismétlődő tisztázási igyekezete nem önfölmentés. A szerhasználat következményeivel nagyon is tisztában volt, a veszélyeket egyáltalán nem bagatellizálta, sőt nagyon is erős

színekkel („pusztulás”, „őrültség”) jellemezte. De az okokat keresve választ kellett találnia arra a kérdésre, hogy hogyan dönthet valaki úgy, hogy szándékosan „megbolondítja magát”. S ezt az okot magában az emberben, az ember lelki diszpozíciójában lelta meg. Ám nem ez volt az egyedüli oka makacs következetességének. Az ok-okozat viszony tisztázása lehetővé tette számára, hogy a látszólag érthetetlen önpusztítást folyamatként értse meg. Számára ez volt az a starthelyzet, amelyből kiindulva s amelyre alapozva fölépíthette az alkoholizmus ontológiáját. S így az „ok” mellé felsorakoztathatta a narkotikumhasználatban tetten érhető visszacsatolások rendszerét. Meggyőződése ugyanis az volt, hogy az emberek nem mulatságból részegednek le, hanem lelki okokból. „Persze a baj és vélt gyógyítószer azután, amint folyton váltakoznak egymással, mégis csak gyilkossá teszik előbb-utóbb a narkotikumot.” (Cholnoky 1910a: 11.)

A narkotikumok fiziológiai hatása, következményei igazában nem érdekelték, ezekkel eleve tisztában volt. A „fátyolos szemű, reszkető kezű, csapzott szakállú, züllött alkoholista” (Cholnoky 1910b: 82.) látványa nem volt idegen számára. S azt is tudta, „az alkohol idegméreg, amelyhez a szervezet hamar hozzászokik és nem tud meglenni nélküle: de mivel sunt certi denique fines és az alkohol adagolása sem mehet a végletekig: be kell állni az automatikus – gyomor-baj, vagy tüdővész, avagy májdaganat által előidézett – elvonásnak, a továbbmérgezés lehetetlenségének, s ez az idegrendszer csődjét, a szanatóriumot jelenti” (Cholnoky 1911b: 83.). Mindez azonban számára csupán „érdektelen”, járulékos fejlemény volt. Bekalkulálta, de az önmegértés szempontjából irrelevantnak tekintette.

Ami igazán érdekelte, az az alkoholizmust lehetővé tevő, azt kiváltó lelki diszpozíció kérdése. Ennek megértésére háromféle megközelítésben is kísérletet tett. A bennünket most érdeklő cikkekben egy történeti, egy antropológiai-történeti és egy lélektani-szociológiai értelmezési kísérlet egyaránt megfogható. Ezeket célszerű külön-külön szemügyre venni, de magyarázó szerepüket nyilvánvalóan csak együtt fejtik ki. Együtt adják azt a magyarázatot, amelyet Cholnoky e számára oly fontos problémakörben felismerni vélt.

3

Fölfogása szerint a narkotikumok használata az ember inherens tulajdonsága – valamiféle „bódítékkal” mindig élt az ember. „Igaz, hogy az emberiség mind-

össze csak néhány százezer esztendőös még, vagy talán annyi sincs [...]. De ennek a rövid időcskének minden egyes szakasza arról tanúskodik, hogy az embernek, a homo sapiensnek, mindig szüksége volt valami bódítószerre, különösen szüksége volt nagy harcok idején és csak a visszaesések, eltespedések korszakaiban csökkent meg a narkotizáló szerek fogyasztása.” (Cholnoky 1910a: 10.) Ez a tézis meglehetősen súlyos tézis. Mellékes, hogy pontos-e a homo sapiens létének néhány százezer évre taksálása, s a szerhasználat váltakozó intenzitásának konstatálása sem igazán lényeges itt. Ami lényeges, az az: az emberiség történetét Cholnoky a szerhasználat történeteként határozza meg. A történeti szempontú értelmezési kísérletnek ez a megállapítás a kiinduló pontja.

A szerhasználatnak ez az emberi történelem egész idejére való kivetítése az elmélet egyik evidenciája, az összefüggés Cholnoky számára nem kétséges. A szorosabb értelemben vett történeti argumentáció így viszonylag röviden összefoglalható. „[A]mi a narkotikumok históriáját illeti, itt még maga a főprófeta, Forel is kénytelen beismerni, hogy minden valószínűség szerint már a félmajom ősember is használt bódítékokat, valószínűen valami bogyféléknek a megerjedt levét” (Cholnoky 1910a: 10.). A szerzőt nem zavarja, hogy amit állít, az legfőljebb hipotetikus sejtés, nem bizonyosság: az indító tézis olyan erős, hogy megköveteli ezt az állításként megfogalmazott föltevést. S ez annál inkább is vélelmezhető e fölfogás kereteiben, mert az írott történelem bőségesen produkált itt fölhozható tényeket. „Nagy nemzeti és népszerencsétlenségek idején, tragikus, tehát hősi korszakaiban a világtörténetnek, az egyes ember is érzi a lelkében a szerencsétlenségeket, hánykolódik, viaskodik, furattatik a lelke – persze nem a Tolsztoj-féle valláserkölcsei értelemben – és ilyenkor rettenetesen megnövekedik a narkotikus szereknek a fogyasztása. Dr. Hollós István, egyik kiváló tudósunk kimutatta, hogy Perzsiában Kambizesz uralkodása alatt, a zsidóknál Izsaiás prófeta korában, Rómában a kereszténység első századaiban, egész Európában pedig a harmincéves háború idején öltött irtózatossá mértéket az alkohol fogyasztása. Tehát a gondnak és a kétségbeesésnek a korszakaiban.” (Cholnoky 1910a: 11.)

Cholnoky későbbi időkből, így saját korából is bőségesen hozhatott volna igazoló példákat (egyik cikke, a *Horváth Ádám* persze akár ilyen „jelen idejű” példázatként is olvasható), a szorosabb értelemben vett történeti érvelést mégis leszűkíti a régiség eseményeire. Olyannyira, hogy másik ide tartozó cikke, *A ruah* voltaképpen nem is más, mint ótestamentumi narkotikumtörténet. S jelentése van annak, hogy polemikus magamentségét ilyen módon realizálta. Olvasóinak – alapelveihez híven – valami „ér-

dekeset”, sőt különlegességét prezentált, önmaga magyarázata pedig, közvetve, erős történeti támasztékot, hogy azt ne mondjuk, igazolást kapott. A múlt, a régiség pusztán azáltal, hogy valamikor megtörtént, hogy a potencialitásból megvalósulás lett, nagyon komoly tekintély: nem lehet lesöpörni az asztalról. S Cholnokynak erre a tekintélyre önmaga magyarázatához szüksége volt.

Az ótestamentumi történet interpretációját azonban mégis érdemes elkülönítetten szemügyre vennünk, mert a puszta történeti érveléssel ellentétben ennek Cholnokynál nagyon erős antropológiai dimenziója is van. A történeti esemény földidézése közben a narkotikumhasználat vélelmezett antropológiai alapjai is fölvázolódnak.

4

Az ótestamentumi történet rekapitulálása sok mindent elárul Cholnokyról. Az egyik kétségkívül a zsidó történetben való jártassága. Zsoldos Jenő, aki alapos tanulmányban tekintette át a sémi kultúrához való viszonyát, a zsidó tudományok szemszögéből igazolja Cholnoky előadását. „Cholnoky cikke – írja Zsoldos – Sámuel könyvére támaszkodik (I. Sám. 10, 10: 19, 23). Megállapításai szinte maradéktalanul fedik a nabizmus és a klasszikus profétizmus között fennálló lényegkülönbség tartalmát és a bibliatudomány régebbi felfogását (Hölscher, Gunkel stb.) Ez az elmélet bibliai nyomokon halad és a nabizmus extatikus magatartásának előidéző eszközeit a lármas zenében, táncban és a test gyötrésében jelöli meg, s a návik lelki elragadtatását a táncoló dervisek önkívületéhez hasonlítja.” (Zsoldos 1936: 8.) Érdekes azonban, hogy a Cholnokyt messzemenően respektáló Zsoldos ezt a magyarázatot mégis így folytatja: „Az extáziselmélet ideje ma már lejárt. Ábrahám Heschel szerint lehetetlen, hogy a proféták, akik minden idegen-pogány kultúrával szembeálltak, épp ezt a kanaáni-kisázsiai kultúrterületről szír és föníciai rétegen át közvetített nabizmust tették volna magukévá.” (Zsoldos 1936: 8.) A kérdés exegetikai összefüggései szempontunkból természetesen másodlagosak. Mindkét interpretációnak, a Hechelének is, a „régibbnek” is, amelyet Cholnoky fölhasznált, ha akarjuk, fölfedhető a specifikus indítéka. Szempontunkból azonban most csak az az érdekes, hogy a „bibliai nyomokon haladó” fölfogás beleillik abba a magyarázatba, amellyel Cholnoky előállott. S az is figyelemre méltó, hogy mint hivatkozásából látszik, s mint Zsoldos (1936: 13.) pontosan azonosította is, Cholnoky ismerte Hollós István idevágó cikkét, *Az alkohol az*

ó-testamentumban című, 1905-ben megjelent füzetet. Semmiképpen nem a hasára ütve alkotta meg tehát a maga értelmezését.

A biblikus és bibliatudományi tájékozottság mellett azonban az is kiderül róla, „modernebb” és (szó szerint) kor-szerűbb, azaz kimondottan a kor intellektuális mozgásairól árulkodó elméleti inspirációi is voltak. Figyelemre méltó, hogy a modernitás válságának alighanem legnagyobb diagnosztáját, a sok későbbi fejleményt nagyon jó érzékkel anticipáló Nietzsche is idézi. Méghozzá fölfogása alapköveként. Azt az antropológiai sejtést, amelyet fölfogása alapjává tett, részben bizonyosan Nietzsche-től vette át. „Sajátságos, de tagadhatatlan igazság, hogy a gondnak, a lelki fájdalomnak, de sokszor határozottan testi fájdalomnak is van egy specifikus, bár mindig mérges gyógyítószere: a ritmus. Ezt Nietzsche is megírja: »A művészet élettani feltétele a mámor, előidézésre pedig a legjobb eszköz a ritmus.«” (Cholnoky 1910a: 12.) „Persze – teszi hozzá Cholnoky – ez a megállapítás tisztán csak a művész elragadottságára, az alkotáshoz szükséges magafeledtségére szól, de az értéke kiterjeszthető minden egyes olyan emberi lélekhelyzetre, amikor a saját éniünk, gondunk, fájdalomunk elfeledésére van szükségünk. A gondtól terhelt ember ezért járkal ritmikusan egyforma lépésben fel s alá, ösztönszerűen, maga sem tudva, hogy most narkotizálja magát. A gyermeket a bölcső ritmikus ringása, a bölcsődal halk ritmusa, a vele fel s alá járó anya lépteinek a ritmusa csillapítja el, de kétségtelen, hogy a beteg vagy bántott gyerek ritmikusan halk sírásában maga is ösztönszerűen gyógyítószert keres, amivel talán álomba ring át majd a kicsiny, megkínzott, fájó lelke.” (Cholnoky 1910a: 12.) Hogy e sejtés Nietzsche-n kívül még milyen irodalmi forrásokból táplálkozik, s mekkora része van benne Cholnoky személyes tapasztalatainak, e pillanatban nem tudjuk megmondani. De érdekes, és Cholnokyt visszamenőleg is igazoló fejlemény, hogy egy ilyen sejtés nagyon jól igazolható Ferenczi Sándor későbbi elméletével a thalasszális regresszióról. A hullámozó ritmus a tengerbe való visszavágyódás ösztönös, de mélyen emberi igénye.

A ritmusnak mint narkotikumnak a tételezése termékeny gondolat. Cholnoky koncepciójában két összefüggésben is fölbukkan. Az egyik összefüggés, mint az előbbi idézetből is kiderül, az „álomba” való menekülés, a megnyugvás. A másik összefüggés az extázis, amely e koncepció szerint ugyancsak a ritmus eredménye. „[N]emcsak az álomnak, hanem a magunkfeledése másik módjának, az extázisnak is a ritmus a megszerzője” – mondja ki e koncepció. „Az indiai fakír, ha extatikus állapotba akar jutni, nemcsak bódító füstöt szí be, hanem rettentés, erőszakos, de mégis ritmikus mozgással dobál-

ja hol előre, hol hátra a felső testét és a nyaka izmai segítségével még külön a fejét is.” (Cholnoky 1910a: 12.) Az ótestamentumi nábik történetét, narkotikumtörténeti szempontból szimptomatikus viselkedését ugyancsak ebben az értelmezési keretben mutatja be a cikk.

A nábikról s viselkedésükről a következőket tudjuk meg: „Csapatokban jártak, a legszegényebb, legnyomorúságosabb néposztályból verődtek össze. Csáládtalan, rokontalan, züllött emberek, akik városról-városra, tanyáról-tanyára vándoroltak. Négy ember volt közöttük a zenész [...]. Ha emberekkel találkozott, akkor megálltak, a négy zenész a csapat élére ment és valami éktelen, harmóniátlan, de hullámzó ritmusú zenébe kezdett bele. Ez a zene megbabonázza a nábikat, elkezdenek először csak vonaglan, a fejükkel, karjukkal, derekukkal rángatózni, azután hirtelen vad, őrzöngő táncba csapnak át. Ez a tánc olyan mágikus hatású, hogy a nézőket is magával ragadja. Azok is elkezdenek vonaglan, majd ugrálni, végre pedig együtt őrzöngeni a tomboló nábikkal. Vad forgatag támad, végre a nábik kimerülten, egymásután zuhannak le a földre: megszállta őket a ruah Elohim, vagy ruah Jahve. Az Örökkévaló ihlete. Szaggatott, földöntúli hangon mondtak zavaros jósigéket.” (Cholnoky 1910a: 12–13.) Ez a leírás, olvashattuk Zsoldos Jenő véleményét, hiteles, történetileg pontos. A mai olvasó mégis saját kortárs élményére asszociál itt. Ez bizony – mutatis mutandis – akár egy mai (vagy „tegnapi”) rockkoncert koreográfiájának leírása is lehetne. A harmóniátlan, ritmusos zene köré szerveződő közös ekstázis a kései modernitás ifjúsági szubkultúrájának egyik jellegzetes megnyilvánulása. S az ótestamentumi fejleménynek ez a mai napig terjedő, vagy inkább megismétlődő, újra aktualizálódó érvényessége valamiképpen Cholnokyt igazolja. A jelenség, amit kiválasztott és elbeszél, csakugyan lényeges, s csakugyan az önmagát narkotizáló emberi viselkedés történetébe tartozik.

A nábik ekstázisának „ruah Jahve”-ként, az „Örökkévaló ihlete”-ként való értelmezése nyilvánvalóan az ótestamentumi történet része. De benne van Cholnoky alig-alig elrejtett ítélete is. A narkotizáció, mint az ihlet megszerzése, ötletként számos novellájában is fölbukkan, de ez esetben az igazoláshoz nem is kell ilyen „külső” forrásokat igénybe vennünk. Maga az a tény, hogy a címválasztás éppen ebből a szintagmából vonódik el, s a cím az ihlet szó héber megfelelőjét (ruah) emeli ki, helyezi az egész írás fölé, implícite (s rejtőzködve) ezt az összefüggést hangsúlyozza. S az is bizonyosnak látszik, hogy az Örökkévaló ihlete, amelyről beszél, valamiképpen több és más, mint egy egyszerű, alkotás-lélektani értelemben vett ihlet. Ez itt inkább léttörténeti kategória, egy alapvető fontosságú létszükséglet kielégülése.

Cholnoky mindazonáltal nem idealizálta ezt az ihletet, „ragadós lelki betegségnek”, „lelki járvány”-nak fogta föl (Cholnoky 1910a: 13.). Am ennek a járványnak a funkciója, úgy vélte, öntudatlanul is a lázítás volt „az elnyomó filiszteusok ellen”. Azaz a szabadságharcra való fölhívás. „Az eltiportaknak, a kétségbeesetteknek az extázisa és az arra következő kábult önfeledése volt tehát a nábik őrzöngő, démonikus tánca, amely Sámuel könyve szerint reáragadt Saul királyra is: »és a ruah Elohim, Isten szelleme rája ugrott és ő is közöttük őrzöngött.«” (Cholnoky 1910a: 13.) A „narkózisnak ezt a minden alkoholnál diabolikusabb formáját” azonban szükségesnek és elkerülhetetlennek vélte. „Sem az individuum, sem a nemzet, a nép nem bírt többé segíteni magán, a maga erejéből, kellett tehát valami segítség, vagy legalább valami feledés emberen túl valóknak sejtett vidékekről. A Ruah Elohim, a vergődő emberi lelket az isteni lélek nyugalomával befedő hatalmasság.” (Cholnoky 1910a: 13.)

Érdekes s mindenképpen figyelemre méltó, hogy Cholnoky szerint ez a léttörténeti helyzet mégsem örök. „A nábik eltűntek Izráelből, amint a nemzeti királyok alatt felszabadult az ország a zsarnokságtól, a kiraboltságtól.” (Cholnoky 1910a: 13.) A narkózisnak az „alkoholnál is diabolikusabb formája” tehát föltételekhez kötött, időleges.

5

Figyelemre méltó, hogy a ritmus narkotizáló szerepét Cholnoky az alkoholban és a drogokban is felfedezte. „Az alkoholnak és egyáltalán minden narkotikumnak a szédületében is ott van a ritmus. A fej imbolygó kábulata, a fül ritmikus zúgása, a ringatásnak az az érzése, amit múlhatatlanul mindenki érez például egy pezsgős vacsora után. És az ópiumszívó először az ágya, vagy a vacca ringatásának a ritmikus érzését érzi.” (Cholnoky 1910a: 13.) Ezzel alighanem, mintegy ösztönösen, Cholnoky a szerhasználat mélylélektani magyarázata körül tapogatódzott.

Az igazi nagy kérdése azonban kétségkívül a közvetlen lélektani magyarázat keresése lett. Mint a problémákat lélektanba föloldó kor fiának, ez az egyoldalúsága nemcsak érthető volt, de szinte természetes is. A szükségképpen elnagyolt, de kemény szerkezeti realitásokkal való szembenézésnek nagy ára lett volna, közvetlenül hasznosítható eredménye pedig alig. Célszerűbbnek látszott tehát a „pontosabbnak” tetsző, hajlékonyabb „magyarázatokat” kínáló s a közvetlenül érzékelhető okokat jobban meg is ragadó lelki magyarázat keresése. Ebben az opcióban, nem kétséges,

osztozott kora egyik alapvető nagy trendjével. A kor irodalmi mozgalmáiból ugyanis nemcsak a lázadó naturalizmus kristályosodott ki, de utóbb – s egyre inkább, egyre erőteljesebben – a lélektani regény is. Ahogy áttekintésében Ungvári Tamás írja: „A lázadók kicsiny és olykor elszigetelt csoportjainak körén kívül eltompul a 'szociálpolitikai kérdések' (Hauser) iránti érdeklődés. Az elidegenedés társadalmi tényének elfogadására épül fel az intim, a lélek pusztulását ábrázoló epika.” (Ungvári 2009: 19.) S maga a freudi mélylélektan kidolgozása is ennek a trendnek az egyik termékeny megjelenése volt.

Ez az Ungvári emlegette „elfogadás”, ez a beletörődő kiegyezés kétségkívül ott volt Cholnoky magatartásának mélyén is. De nála ezt a kiegyezést alkoholizmusa mindjárt meg is kérdőjelezte, belletrisztikája pedig újra s újra intellektuális szempontból is nyitottá tette. Explicit alakban, nyíltan azonban erről a feszültségről nem beszélt. Ameddig direktben elment, az a problémák lélektani magyarázata volt. Ez a magyarázat azonban sokat ígérő, több ponton kimondottan termékeny magyarázat lett.

Logikai kiindulópontja megint egy éles, sőt sarkos distinkció. Nem mindenki alkoholista, aki sokat iszik. „Mindenekelőtt – mondja – tisztázzuk azt, hogy ki az alkoholista. Alkoholista nem az, aki mindig részeg, hanem az, aki sohasem részeg. Az előbbi egy közönséges részeges disznó, akinek a viselt dolgai cseppet sem érdekesebbek, mint [...] az utcai szoknyavadászok kalandjai.” (Cholnoky 1910b: 83.) „A másik azonban komor alak, sötét tragikus”: s azok, akik e második típusba tartoznak, semmit „nem képesek [...] játéknak venni, minden szívbeli ügyük egy-egy tragédia, mert azzá teszik saját maguk, mert nem tud a lelkük másképp, csak sötét és fenséges színekben látni.” (Cholnoky 1910b: 83.) S ez a típus „néma”, azaz nem beszél arról, ami ilyen mélyen megérinti, ilyen erősen magához láncolja. „Az ivásnak is vannak ilyen némái, ilyen szemérmesei, ilyen szentségimádói, és ezek az igazi alkoholisták, nem azok, akik tetszelegve maguknak a falurossza szerepében, uccahosszat végigmuzsikáltatják magukat, – ha csak szimbolikusan is. // És a lényegük ez a szemérmesség, ez a titkolódzás.” (Cholnoky 1910b: 84.) A distinkció, amellyel Cholnoky itt él, aligha tartozik a mai addiktológia nagy konszenzusai közzé; ma a „közönséges részeges disznókat” sem igen zárják ki az alkoholisták köréből. De ez a megkülönböztetés mégsem közönséges tévedés – ez rejtőzködő, de a maga módján mégis beszédes önvallomás. Cholnokyt csak a „néma” típus érdekelte, csak azt ismerte el igazi alkoholistának, mert e „néma” típusban vetíthette ki saját magát (s közvetlen sorsársait).

Magáról beszélt tehát, de ezt igyekezett minél átételesebbé, azonosíthatatlanabbá tenni. Megnyilat-

kozásához az alkalmat egy hír szolgáltatta. „Horváth Ádámot, Kecskemét városa volt főügyészét, előbb pedig egyik kerületének országgyűlési képviselőjét, a budapesti tábla az elmúlt héten sikkasztásért egy évi börtönre ítélte.” (Cholnoky 1910b: 82.) Ez a hír pedig, amely „megdöbbenő” is volt, „érdekes” is volt, alkalmat adott arra, hogy úgy beszélhessen az őt foglalkoztató kérdéstről, hogy a látszat szerint csupán olvasóinak a botrány iránti érdeklődését elégíti ki. Problémakezelése, Horváth iránti (jól érzékelhető) rokonszenve és empátiája azonban elárulja, Horváth sorsában olyan történetet fedezett föl, amely nagyon is közlőre érintette.

Nem tudható, ismerte-e személyesen a kecskeméti volt főügyészt, vagy csak az újságok híradásaiból követte nyomon sorsát. Mindenesetre maga az életút is, a (vélelmezett) lelki alkat is alkalmas volt a sorsába való írói behelyezkedésre. Horváth, akárcsak maga Cholnoky, az úri, „történeti” középosztály jogvégett gyermeke volt, főügyészi karrierje típusos karriernek tekinthető (Cholnoky apja, az idősebb László Veszprémben maga is ilyen városi tisztséget töltött be); sorsának megbicsaklása pedig megint csak típusos fejleménye volt a kornak, amely az úri, „történeti” középosztály tagjait új feladatok elé állította. Olyan feladatok elé méghozzá, amelyek az osztály saját hagyományainak folytatásaként már kezelhetetlennek bizonyultak, s megoldásukra a rétegspecifikus történeti tapasztalat már nem adott megfelelő mintát. Cholnoky, aki apja fiaként is, veszprémi újságíróként is jól ismerte e réteg belső életét, választási lehetőségeit, Horváth karrierjét szinte belülről értette. Akár egy Móricz Zsigmond *Rokonok*jával vetekedő regényt is írhatott volna e témakörből. Cholnoky azonban, s ez szimptomatikus, a történetnek ezt a szociológiai dimenzióját sem ekkor, sem máskor nem bolygatta; erről, következetesen, hallgatott. A lélektani képletet azonban, önmagát is, sorsársát is igazolandó, megkonstruálta. S ez a képlet érdekes és árulkodó.

Horváth, mondja Cholnoky, „pályája kezdetén igen nagyot ígérő, valósággal genialis, amellet nagy tudású, tanult és az érvényesülés minden eszközével – még az igazán férfias és nemes külsővel is, – felruházott ember volt”, s csak később lett alkoholista (Cholnoky 1910b: 82.). „Horváth Ádám esete is egyike azoknak a megdöbbenő példáknak, amelyek azt mutatják, hogy éppen a nagy intelligenciákra, a válogatni és ítélni legjobban tudókra leselkedik legmohóbban az alkohol gyilkos angyala.” (Cholnoky 1910b: 84.) Honnan merítette ide vonatkozó ismereteit Cholnoky, nem tudjuk, magából a cikkből nem derül ki. Így eldönthetetlen, Horváthot modellezte-e le, vagy – védelemként a bűnbe esett számára – csupán önmaga önértelmező „tapasztalatait” vetített rá cikke hőisére. De tény, Horváthot a „néma”, iga-

zi alkoholisták példájaként mutatta be, következetesen hangsúlyozva tehetségét, „nagy intelligenciáját”. E típusba pedig szerinte azok tartoznak, akik „nem vidám, bolondos fiúk, akiknek virtus az ivás, hanem szegény, beteg, mogorva emberek, akiknek a lelki bajára gyógyító csepp az, amit más bolongombának szed magába” (Cholnoky 1910b: 84.). A lelki képletet, amely az alkoholistává válás alapja, meg is határozza: „Vannak testek, amelyek nem bírják el a saját lelkük súlyát. Vannak szerencsétlen hajók, amelyeknek a vitorláját nem a parti bárkák számára való szél dagasztja, de a kötélzetük, az idegrendszerük nem bírja ezt a feszülést. A természetesnél nagyobb teherbírársra és nagyobb ellenfeszülésre van szükségük. Erre az ellensúlyra, ellenerőre önként kínálkozó, kézügybe mindenütt eső médium az alkohol.” (Cholnoky 1910b: 84.) Ez a többszörösen metaforizáló okfejtés, amelyben az érzelmi háztartás és a hajózás tapasztalatai egymásra vetülnek, természetesen nem volt kimondható saját tapasztalat nélkül. S az is bizonyosan saját tapasztalata volt, amikor az alkohol, e „specifikus helyet elfoglaló félméreg” pszichikai hatását az „ítélőképesség” és a „fantázia” viszonyának mesterséges átalakítójaként határozta meg. Az alkohol, mondja, „megcsökkenti az ítélőképességet, de felszárnyazza a fantáziát. És az ítélet, a folyton bennünk dolgozó bíró az, ami elkomorít, a képzelem pedig, ez a házipoéta, megderíti a lelkünket.” (Cholnoky 1910b: 84.) Ám „alkoholistává, exceptis excipiendis, leginkább az lesz, akinek a lelkében nincs meg a két legfontosabb fakultásnak az egyensúlya: az ítélőképessége és a képzelemmé. Ahol a mérleg karján az ítélet korponája a nehezebb, ott a lélek igen sokszor vetemedik arra, hogy alkohollal terhelje meg a fantázia csészéjét, ahol a képzelem húzza le a kart, ott a hidegség és józanság kövei hullanak a serpenyőbe. Északnak menve, a hidegséggel növekszik az ítélet józansága és az alkoholizmus, dél felé nő a fantázia és csökken az alkohol. A próféták pedig – a fantázia legfőbb exponensei – tajtékozva hirdetik az abstinenciát.” (Cholnoky 1910b: 84.)

Ennek az elméletnek az érvényessége nem evidens, maga Cholnoky is csak mint bizonyítási kísérletet említi. Önjellemzésként azonban bizonyosan hiteles és – árulkodó. Cholnoky az alkoholt nagy valószínűséggel csakugyan a benne dolgozó racionális elemző elhallgattatására, de legalábbis átalakítására, társadalmilag elfogadhatóvá változtatására használta. Erre, mint a modernitás kibontakozását egyszerre igenlő és tagadó gondolkodónak, aki egy premodern világ eszményeit próbálta egyesíteni az új, „modern” világ formálódó gyakorlatával, szűksége is lehetett. Az, amiben Horváth Ádám „bűnét” megjelölte, e vonatkozásban is sok mindent megvilágosít. „Nagy volt a bűne – mondta Horváthról –:

fázott a saját feje hidegségétől és kereste a meleget és addig melengette magát, amíg akkor sem tudott többé hideg lenni, amikor hidegnek kellett volna lennie. Ebben a tűzben aztán elégett egy pár bankó is. Természetes, hogy felelős értük, mert természetes az is, hogy a summum jus a legsummább injuria.” (Cholnoky 1910b: 85.) Ez a paradoxonba kifutó mérlegelés alighanem minden másnál mélyebben fejezi ki azt az antinómiát, amely Cholnoky létét is jellemezte. De a jellemzés elárulja – nyíltan soha föl nem tárt – önképe alapszerkezetét is. Amit Horváthról mondott, azzal ugyanis – mutatis mutandis – saját magát is jellemezte. Mert amennyire Horváth, annyira alighanem ő maga volt az a „gyámoltalanul révedező” ember is, aki „nem is olyan régen még szép, eszes, geniális férfi” volt, „akinek mindenki csodálta a gyors és biztos ítélőképességét, azt az éles különválasztó tehetségét, amellyel a bonyolult kérdésekben is azonnal határt vont, nyomban szertedisztíngvált”. Aki azonban – nagy erényei ellenére vagy talán éppen azok következtében – csak alkohollal volt képes élni az életét.

Szimptomatikusan, hogy ez a nagy önismeretről árulkodó intellektuális önboncolás saját léte szociológiai dimenziójáról még itt sem hajlandó beszélni.

6

Az az ítélőképesség, határokat megvonó intellektuális tehetség, amit Cholnoky Horváth jellemzéseként fölhoz, de amivel implicite saját magát is jellemzi, voltaképpen az analitikus ész. Több mint figyelemre méltó tehát, hogy az alkoholra rákapató gond okaként Cholnoky éppen ezt az adottságot jelöli meg. Diagnózisa nem is értelmezhető másképpen, csak mint az analitikus ész és a korviszonyok (pontosabban: a kor uralkodó dinamikája) közötti *inkongruencia* beismerése. Bizonyos, írónk már testvére szerint sem volt összhangban kora törekvéseivel. Öccse, László nevezetes *Nyugat*-beli portréjában meglehetősen nyíltan beszél erről, amikor arról írt, hogy Viktor „1868-ban született. De lekéssett. Már néhány száz évvel ezelőtt kellett volna megszületnie. Kétségtelen ez, mert a mában soha, egyetlen percére sem volt itthon úgy, amint itthon vagyunk talán mi többiek. Azt kell hinnem, hogy az ő belső életének minden kínos hánykolódása, [...] vergődő küzdelem volt a meg nem egyező korról, ami végül is legyűrte és rákényszerítette a szép, nemes rezignációra. De úgy látszik, csak formálisan adta meg magát, lelke mélyén nem halt el a korábbi század visszhangja.” (Cholnoky 1917: 664.) Ez a leírás, ha nem

stíluslénkítő írói eszközként, „ötletként” kezeljük, hanem a valóságos inkongruencia metaforikus kifejezéseként, nagyon sok mindent elárul. Jelzi mindenekelőtt a kivagyódást a tényleges életidejéről adott korból. Ennyiben indokolt is a rég sztereotíppá merevedett hajdani metaforikus besorolás, a „ködlovag”. De itt – s ezt a narkotikumfelfogása ismeretében bizton állíthatjuk – nemcsak erről volt szó. Az, aki helyét nem találta a számára adott viszonyok közt, a korra jellemző dinamika átlagosnál mindenképpen jobb értője volt. Kivagyódása a modernitás immanens ellentmondásainak egyéni megélését jelentette. Az inkongruencia nem az intellektuális képességek hiányából, az ésszel be nem látásból adódott, hanem nagyon is az érvényes összefüggések fölisméréséből. Azzal, amit érzékelt és szükségszerű, „logikus” fejleményként ismert föl, volt baja. Az ész tehát az ő esetében fölismeri, ami van, ami lehetséges, de azt alapvetően problematikusnak találja.

Ebben az összefüggésben tanulságos *A jövő emberei* című „krónikája”, amely 1909-ben jelent meg *A Hétben*. Dialógus formában megírt szöveg ez (Cholnoky 1909), egy belső polémia két szólama felel benne egymással. A tudományos ésszerűséggel megszervezett, „eszményi” jövő foglalkoztatja itt, az, amely az „orvosi prevenció óriási kiszélesedéséről, a szociológia egybeolvadásáról az orvostudománnyal” fog szólni (Cholnoky 1909: 10.). Hogy mit jelentene egy ilyen világ, azt az egyik szólama a következőképpen artikulálja: „A legmodernebb orvosi tudománynak, immár tisztán kapcsolatban a szociológiával, kettős a feladata. Az egyik az, hogy valóban a legnagyobb mértékben alkalmazza a prevenciót, a másik pedig az, hogy kiirtsa a világból a mai ember három legnagyobb betegségét: a tüdővést, az avaiáltságot és az alkoholizmust.” (Cholnoky 1909: 10.) Ehhez az eszközök: „A bakterológia fejlesztése, a szérumterápia lehető kiépítése, a szabad levegő teljes értékelése, a tisztaság. A második vonalon óriási harcot kell megvívunk, az eszközeink itt is részben azonosak az előbbiekkal, részben pedig teljesen szociálisak, gazdaságiak, pénzügyiek.” (Cholnoky 1909: 10.) Az eredmény pedig: „Csupa egészséges, vasszervezetű, vasidegzetű, tisztavérű ember, új óriások nemzedéke” (Cholnoky 1909: 11.). Ez a jövő a másik szólama számára azonban egyáltalán nem vonzó. Nem az „erő, az egészség és az életkedv” nemzedéke lesz ez, mondja a replika, hanem a „hülyék, a zsiremberek és a vályúélet” nemzedéke. Létrehozói pedig „lélekgyilkosok és emberbutítók” (Cholnoky 1909: 11.). S hogy miért? A válasz erre egy nagy és lendületes modernitáskritikai monológ: „Elfelejtitek, hogy a világ nagy, csodaszép korszakai voltak azok, amiket ki akartok pusztítani. [...] És reá akarjátok hozni a világra a butaságoknak és a szükségességeknek örökkétartó és tu-

dományosan megalapozott korszakát [...]. Az egészséget [...], az egészséget, amivel a zabálás, a családalapítás, a szigorú erkölcs, a jogi fontoskodás, a képrombolás jár együtt. Barbárjai vagytok a kultúrának, bolondjai az örültségmentességnek és részegei a sok kiöntözött alkoholnak. Új barbarizmust készítetek elő, vandálabbak vagytok a klasszikus kor lerombolójánál, mert azok legalább csak ötletszerűen, csak afféle felkerekedésből döntöttek romba egy egész világot. De ti, ti tudományosan kifundált aknákat ástok, biztos robbantószerekkel dolgoztok, hogy új sivataggá, új cölöpvilággá tegyétek ezt az egész gömbölyű földet!” Majd, mintegy a monológ summázataként: „az élet szépségeiért, élnivalóiért cserébe nem fogtok semmi egyebet sem adni, csak éppen magát a puszta életet és – még azt is meghosszabbítjátok annak a bizonyos tótnak a téglájáig”, tudniillik a véletlenszerű, meg nem tervezhető balesetig (Cholnoky 1909: 11.). Nem kétséges, a korszakban nagyon erősen élő „haladáshit” visszajára fordítása ez, negatív utópia. S ha csupán gondolatkísérletként kezeljük, akkor is sokat elárul Cholnoky modernséghez való, legalábbis ellentmondásos viszonyáról.

Bizonyos óvatosság persze e fölfogást illetően nem árt. Az egymással felelő szólamokban való szerzői megnyilatkozás eleve a gondolatok birkózásáról, azaz a belső feszültségről árulkodik, maga a cikk zárata pedig lebegtetni, nyitva hagyja az „igazság” kérdését.

Bizonyos az is, nem könnyű kérdések merülnek itt fel. A modernség antinómiáit, ismeretes, a marxianus értelmezés, amely sokáig a modernitás vezető ideológiája volt, maga is elismerte. Ám azt, nagyon jellegzetes módon, csupán „a modernizáció sajátos kapitalista formájához” kötötte. Ahogy ezt e fölfogás egyik mai kritikusa in nuce összefoglalja: „A kapitalizmus egyszerre mutat túl a prekapitalista társadalmak fejlődési korlátain, s viszi végsőkéig a korlátlan fejlődés belső ellentmondásait. Kitermeli magából a felvilágosodás ideálját, melyet a gyakorlatban mindjárt a visszajára is fordít. Közben azonban létrehozta az előfeltételeket a társadalmi fejlődés következő stációjára számára, mellyel lezárul az emberiség »előtörténete«, és a megelőző korszak ígéretei immár belső ellentmondások nélkül valósulnak meg.” (Kis 2012: 659.) Ez a Hegel absztrakt dialektikáját a kapitalizmus viszonyaira „lefordító”, aktualizáló prognózis a 19. század második felében és a 20. század nagyobb részében meglehetősen befolyásos értelmezés volt, nagy és erős politikai mozgalmak épültek rá. (Ebből a nézőpontból Cholnoky konzervatív, sőt olykor már szocializmussal szembeálló értelmezőnek látszódik. Az ötvenes-hatvanas években, ismeretes, ezt a besorolást meg is kapta, még kitűnő irodalomtörténészekről is.) A remény azonban, amelyet a marxianus értelmezés nyújtott, a 20.

század során elporladt, s ma az „előtörténeten” túli „igazi történelem” lehetőségét már az úgynevezett posztmarxisták is mélyen problematikusnak látják, a „posztmodern” pedig általánosítja ezt a tapasztalatot, s immár minden „nagy elbeszélés” csődjét vallja. A kérdés persze túlzottan bonyolult ahhoz, hogy könnyen megválaszolható legyen, annyi azonban bizonyos, hogy az antinómiák modern kora lényegesen hosszabbra nyúlik, mint ahogy azt a kapitalizmuskritika valaha is gondolta, s lényegesen zavarosabb, mint ahogy a kapitalizmus apologetikája szeretné. Mai perspektívából tehát fölértékelődnek azok a tapasztalatok, amelyek éppen a föloldhatatlan ellentmondások élményét fejezik ki. S Cholnoky életműve bizonyosan e tapasztalatoknak értelmezésre váró, izgalmas lenyomata.

Alkoholizmusa ugyanis, azt kell mondanunk, bármily paradoxnak mutatkozik is ez az állítás, a modernség modernitáskritikai tapasztalataiban fogant, s áttételeken keresztül annak kifejeződése. Jóval több és összetettebb fejlemény tehát, mint a szokványos egyéni devianciák. Mondhatnánk, történeti meg-alapozása volt.

Roppant érdekes, ugyanakkor történetileg szimptomatikus, hogy Cholnoky a maga tapasztalatainak irodalmi kifejezését félreérthetetlen következetességgel mindig mint valami „kifordítást” jellemezte. Ám ha elfogadjuk ezt az önismereten alapuló megá-lapítását, akkor ebből az elfogadásból két megoldan-dó feladat automatikusan adódik. (1) Meg kell viz-gálni, mi volt az a szociokulturális tapasztalat, ame-lyet a közösség által is elfogadható, „konform” meg-jelenítés érdekében ki kellett „fordítania”? S (2) tisz-tázni kell azt is, ez a kifordítás irodalmi értelemben milyen eszközökkel, milyen poétikai megoldások-kal történt meg?

Annyi mindenesetre már most is bizonyosnak látszik: az individuális kudarcként kezelhető italo-zás, amely minden valószínűség szerint korai halálá-ban is komoly szerepet játszott, igazán mélyen csak mint összetett szociokulturális történés érthető meg. A szokásos „lélektani” magyarázat óhatatlanul szű-kös és elégtelen. ■ ■ ■

IRODALOM

- Ady Endre 1973: A magyar Pimodán. = Ady Endre *Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok IX.* Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Bp.: Akadémiai, 157–173., 446–465.
- Baudelaire, Charles 2010: *A mesterséges mennyországok.* Ford. Hárs Ernő. Bp.: Cartaphilus.
- Cholnoky Viktor 1909: A jövő emberei. *A Hét*, 1. sz. 10–11.
- Cholnoky Viktor 1910a: A ruah. = Uő: *Beszélgetések.* Bp. 10–13.
- Cholnoky Viktor 1910b: Horváth Ádám. = Uő: *Beszélgetések.* Bp. 82–85.
- Cholnoky László 1917: Cholnoky Viktor. *Nyugat*, 7. sz. 660–678.
- Faragó Erzsébet 1936: *Cholnoky Viktor.* Bp.: A szerző kiadása.
- Hollós István 1905: *Az alkohol az ó-testamentumban.* Bp.
- Kis János 2012: Filozófia a kései modernitás korában. *Holmi*, 5. sz. 655–663.
- Kőváry Zoltán 2011: A művész és az író lelkéből. – A romantikus rend és a freudi kreativitás-elmélet előzményei. *Imágó Budapest*, 1. sz. 73–93.
- Krúdy Gyula 1957: *Írói arcképek. Ambrus Zoltántól Móricz Zsigmondig.* Vál., az utószót s a jegyzeteket írta Kozocsa Sándor. Bp.: Magvető.
- Lengyel András 2012: Cholnoky Viktor Népszava-afféjja. *Tiszatáj*, 6. sz.
- Ungvári Tamás 2009: *Labirintusok. A szellemtörténet útjai a klasszikustól a modernig.* Bp.: Scolar.
- Zsoldos Jenő 1936: *Cholnoky Viktor és a sémi kultúra.* Bp.: Libanon (Libanon füzetek 8.)

Lengyel András (Békéscsaba, 1950): irodalomtörténész, muzeológus. Többek között Móra Ferenc, József Attila és Kosztolányi Dezső kutatásával foglalkozik.